

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ*
KLEBELSBERG KUNO-ÖSZTÖNDÍJ
2022

A kutató neve	
Juhász Balázs	
A kutatás témája	
Devianciák az első világháborús olasz hadifogságban	
A kutatás helyszíne	
ország, város	Olaszország, Róma, Aquila, Teramo, Reggio Emilia
intézmény(ek)	Archivio Centrale dello Stato, Archivio di Stato dell'Aquila, Archivio di Stato di Teramo, AUSL di Reggio Emilia. Biblioteca scientifica Carlo Livi
A kutatás ideje	
2022. május 15. – június 14.	
A kutatott gyűjtemények, az átnézett iratok, dokumentumok és a találatok rövid ismertetése (tételes találati jegyzék nélkül)	
A pályázat címének megfelelően a kutatás az olaszországi első világháborús hadifogság két témakörét járta körbe. Ez egy nemzetközi szinten is hiánypótló feladat, hiszen a pszichikai és fegyelmi jellegű deviancia is kívül esik a kutatók hagyományos érdeklődési körén. Az első világháborús veszteségkutatás az utóbbi években jelentős eredményeket tudott felmutatni különféle adatbázisok digitalizálásával és ezek adatainak összesítésével. Ezen információkat az amatőr és a szakmabéli kutató is meglehetősen sokszínű módon használhatja fel, hiszen az egyszerű személyazonosításon túlmenően akár az élettörténetek és nagyobb társadalmi folyamatok rekonstrukciójához is lehetőségeket teremthetnek. Korábbi kutatási tapasztalataimnak köszönhetően én is már nélkülözhetetlen segédeszközként tekintek ezen gyűjteményekre, viszont tisztában vagyok az esetleges veszélyekkel: a kutatót ugyanúgy megvezetheti az anyaghiány és az anyagbőség is. Ráadásul a veszteségi adat nagyon sok esetben a frontra koncentrál, miközben a háború nem csak a fronton zajlott: a háterszág nélkül minden harc lehetetlenné vált, ahogy azt az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása is bizonyítja. Kutatásom két oldalról közelíti a hadifogság és a háterszág problémájához: egészségügyi és bűnügyi nyilvántartásokat készítettem, a meglévő adatokat rendszereztem, tettem kutathatóvá. Habár a két kérdés összefügg, megoldásuk teljesen eltérő, így a beszámolóban is külön kezelem az általam vizsgált két főbb devianciát. A hadifogoly ellenséges kézben is katoná maradt, katonaként bántak vele és az őt őrző ország katonai szabályzata vonatkozott rá. Ennek megfelelően az olaszországi osztrák–magyar hadifoglyok esetleges vétségeit is az olasz katonai büntetőtörvénykönyv passzusai alapján vizsgálták. Ezen folyamat eredménye a felmentéstől a kivégzésig terjedhetett és a vizsgált adatok alapján mindegyik lehetőségre találunk példát. A kutatás így a hagyományos és már oly sokak által elvégzett folyamatba illeszkedik, hiszen a frontkatonát érintő katonai törvényszékek munkáit – különös tekintettel a kivégzésekre és a tizedelésekre – már mindenhol elkezdtek felderíteni a történészek. A hadifoglyok büntetésével, különösen olasz viszonylatban viszont még soha senki se foglalkozott. Az első világháborús olasz katonai törvényszékek dokumentációját a római Állami Központi Levéltár (Archivio Centrale dello Stato, rövidítve ACS) őrzi. A fondfőcsoport neve: Archivi degli organi consultativi e giurisdizionali dello stato. Ezen belül a minket érdeklő fondcsoport neve a Tribunale militare (1834–1999). Az első világháborús dokumentumokat három különálló fondban őrzik. Az ítéleteket tartalmazó két fő levéltári egység neve és a kikéréshez szükséges azonosítószáma: – Tribunale militare territoriale di guerra: prima guerra mondiale (1914–1918) (1914–1924), id:	

3223;

– Tribunale militare di guerra: prima guerra mondiale (1914–1918) (1915–1919), id: 3307.

Ezek – az állomány rossz állapota miatt – nem hozzáférhetőek.

Ezen felül a harmadik fond tartalmazza a személyi kartonok gyűjteményét, amely hivatalosan ugyan kutatható, de a levéltáros kollégák csak arra használják, hogy eldöntsék fennmaradt-e a kikért ítélet:

– Tribunale Militari territoriali e di corpi d'armata della prima guerra mondiale (1915-1918).

Schedario nominativo dei militari sottoposti a giudizio, id: 5458.

A kikérés helyben, számítógépen keresztül történik és elegendő az azonosító számot, illetve a csomó, vagy doboz, esetenként a kötet számát megadni. Hivatkozás esetében a levéltár nevén kívül az azonosító előtt feltüntetett elnevezést kell feltüntetni.

A vonatkozó iratanyag a felszámolt Háborús Katonai Bíróságok Hivatala 1968. március 27-ei, 4/1367. számú levelét követően, 1979. február 7-ikén került az ACS gyűjteményébe. Az anyag nem teljes, részlegesen megsemmisült a második világháborús események következtében. Az azonosítást egy szintén hiányos személynevet, illetve alapinformációkat tartalmazó cédulakatalógus teszi lehetővé, amely 500 ezer kartont jelent. Míg ezek a kartonok sok esetben megmaradtak, addig ezt nem mondhatjuk el a bírósági eljárás részletes dokumentációjáról. A kartonok kutatását tovább nehezíti, hogy nincsenek rendszerezve, így a Gondviselés jegyének tudom be, hogy a külföldiek, tehát értelemszerűen a hadifoglyok kartonjait eredetileg is külön gyűjtötték. A doboz megjelölése: Prigionieri T. T. Territoriali Da A a Z. Scatola unica N° 262

A dobozon belül a kartonokat három külön kötegbe csoportosították, amelyek a feldolgozott személyeken kívül a második és a harmadik kötegben vegyesen az alábbi kategóriákba tartozó emberek bírósági ügyeit is összegzik:

- az argirocastrói katonai bíróság ítéletei az olasz hadsereg által besorozott albán katonák ügyében,
- ugyanezen albán katonák bírósági ügyei a genovai területileg illetékes katonai törvényszékeken,
- a balkáni olasz expedíciós hadtest bírósági anyaga, amely bolgár hadifoglyok ítéleteit jelenti,
- dezertálással vádolt olasz alpini katonák személyi kartonjai 1917-ből,
- líbiai munkaerőt érintő bírósági ítéletek;
- pár hátszági olasz katona kartonja, akiket hadifoglyokkal kapcsolatban ítélték el. Lásd például a cortemaggiorei szökevényeknek segédkező katonák esetét.

Kizárólag az osztrák–magyar hadifoglyokkal foglalkoztam, a kihagyott tételek egy közel 100-150 darabos többletet jelentenek.

A kartonokat szövegét begépeltem, az adatokat pontosítottam, kiegészítettem. Jakob Erlacher, az egyedüli kivégzett hadifogoly esetében a levéltári szakreferens különleges engedélyével a vonatkozó ítéletet is megtekinthettem. Ennek a jelzete:

Fond: Uffici Giudiziari Militari, Tribunale Militari di Guerra: Prima Guerra mondiale (1914-1918)

Állag: XXV° Corpo d'Armata

Sorozat: Sentenze, verbali di dibattimento, ordinanze, declaratorie di amnistia, registri generali (id: 3420)

Az iktatókönyv segítségével sikerült azonosítani az ügyirat számát, majd ennek birtokában megtaláltam az ügy rövid összegzését az alábbi kötetben:

Registri generici dei procedimenti, II° volume.

A tényleges peranyagot nem sikerült fellelni, mert a vonatkozók csomók állapota nem tette lehetővé a kutatást. Az iratanyag állaga ugyanis sürgős restaurálást igényel, de erre jelenleg nincs kilátás. Az esetleges ítéletek megkeresését az állagbéli problémákon kívül a hiányok is nehezítenék, mivel a kartonok alapján szinte minden esetben sikerült azonosítani az ítéletet hirdető bíróságot, és ezen bíróságok anyaga a megfelelő évkörökben általában hiányos. Egyedüli használható forrásként így maradnak a kartonok, viszont ezek tartalmazznak minden alapvető információt. Ezért is fontos, hogy

a Monarchiából származó hadifoglyok összes kartonját digitalizáltam és kereshető formában rögzítettem.

A rendelkezésre álló információk birtokában nem lehetett minden esetben eldönteni, hogy ki volt magyar, így a Monarchia összes polgárával foglalkoztam. A kartonok általában az illetékes bíróság, a név, a rendfokozat, az alakulat, a születési adatok, foglalkozás mellett az esetleges korábbi bírósági ügyekre, a vádpontra, illetve a bűnügyi eljárás dátumára és végkimenetelére tértek ki. Kétféle kartonnal találkoztam. Az egyik a vádlott írástudására is rákérdezett, illetve a vád alapját képező cselekedet és az ítélethirdetés időpontján kívül a bírósági intézkedés kezdetét is rögzítette. Ezen részletesebb kartonok csak a második és a harmadik kötegben fordultak elő. Az eddigi kutatások során felmerült bűnesetek közül nem sikerült mindegyikhez kartont rendelni, vagyis a kartonok egy része nem maradt fenn. A kutatás jelenlegi állása alapján ez a cataniai, a palermói, a bari és a piacenai területi katonai bíróság esetében figyelhető meg. A kartonok a vádpont mellett általában a katonai büntetőtörvénykönyv vonatkozó cikkelyének a számát is rögzítették, segítve a vádpontok és az ítélet értelmezését.

Mivel az előzetes várakozásoktól eltérően a pontos bírósági munkát nem lehet rekonstruálni, meg kell elégedni a több, mint 1000 ítélettel, amelyek így is elegendőek, hogy a hatáskört, az ítélkezési tendenciákat, az esetleges amnesztiákat rekonstruáljuk. Meglehetősen beszédes a lopások nagy száma a legénységi állomány sorában. Ebből az ellátás hiányos mivoltára lehet következtetni. A sztrájkok modellezésére is lehetőség nyílik, hiszen a tulajdonképpeni táborok helyét ismerjük, így mindegyik egy időben és helyen, a táboroktól eltérő helyszínen történő, több személyt is érintő parancsmegtagadás, vagy akár lázadás valamiféle sztrájkot jelöl. Ezen elemzésekre mihamarabb sort kerítek, hogy majd tanulmány formájában közöljem őket.

A katonai törvényszékek munkájának kutatására a kiutazás első három hetében, vagyis a május 15-től június 5-ig tartó időszakban került sor. Ez három kivételével minden munkanap a nyitástól majdnem a zárásig tartó levéltári munkát jelentett. Egyedül május 16-án és 17-én távoztam kora délután az ACS-ből: ekkor a Collegium Hungaricumban kellett eleget tennem a regisztrációs kötelezettségemnek, illetve az igazgatónak mutakoztam be. Május 20-án a levéltár kutatóterme sürgős karbantartási munkálatok miatt zárva volt: ekkor a Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea-ban jegyzeteltem a vonatkozó szakirodalmat. Ezen kívül június elsején és harmadikán végeztem könyvtári kutatást a szükséges szakirodalmi ismeretek megismerése érdekében. Ezen munka helyszíne az Ugo La Malfa Alapítvány Könyvtára, illetve a Római Központi Nemzeti Könyvtár volt. Pünkösd hétfő Olaszországban nem állami ünnep, így aznap tudtam dolgozni a Központi Állami Levéltárban. Cserébe június 2. a Köztársaság Ünnepe, amikor minden közhatalmi intézmény bezár, így aznap szünetelt a munka. Külön meg kell köszönöm Silvia Trani, a katonai bíróságok fondőrcsoport szakreferensének segítségét, akinek a konstruktív hozzáállása és rugalmassága nélkül nem tudtam volna elvégezni a pályázatban célként megjelölt munkát. Az általam feldolgozott kartonokat ugyanis nem szokás odaadni a kutatóknak, az ítéletek pedig nem kutathatóak.

Az elmeógyógyintézetekben őrzött osztrák–magyar hadifogoly kartonok kutatására több helyszín is alkalmas, ennek megfelelően a pályázatban több lehetséges várost is megjelöltem. A pályázat elnyerését követően megkerestem az aquilai, a teramói és a volterrai illetékes levéltárat, hogy előkészítsem a kutatást. Aquila és Teramo esetében szerencsém volt, mert nem nekem kellett átnézni minden kartont, hogy kiválogassam az osztrák–magyar anyagot, míg Volterrában ez rám maradt volna. Erre nem volt idő, így a harmadik helyszíneként egy olyan levéltárban gyűjtöttem anyagot, ahol sikerült gyorsan és hatékonyan dolgozni: ez Reggio Emilia helyi egészségügyi vállalatának Carlo Levi tudományos könyvtára (AUSL di Reggio Emilia. Biblioteca scientifica Carlo Levi), ahol a korábbi városi San Lazzaro Elmeógyógyintézet betegkartonjai közül fényképeztem be az osztrák–magyar hadifoglyokét. Az olasz törvényi előírásoknak megfelelően ezen fényképeket saját célra készíthettem, másnak nem adhatom át a felvételeket, viszont így helyben nem kellett minden apróságot kijegyzetelnem, amely lehetővé tette a fesztett ütemű

munkát. Az előkészítés, az előzetes állapotfelmérés, illetve a helyi kollégák segítségével nélkül lehetetlen lett volna a kutatás befejezése, így külön szeretném megköszönni az Aquilai Állami Levéltár igazgatónőjének, Marta Vittorininek, a Teramói Állami Levéltár igazgatójának, Ottavio Di Stanisláonak, illetve Chiara Bombardierinek, a San Lazzaro Elmeógyógyintézet Levéltára igazgatónőjének a segítségét, aki Marco Montipò történész kollégám közbenjárására engedélyezte a munkámat. A kutatás elvégzésére l'Aquilában június 6-9-ike között, Teramóban június 10-én, Reggio Emiliában pedig június 13-án került sor.

L'Aquilában két fondban kutattam: az Ospedale Neuropsichiatrico Provinciale Santa Maria di Collemaggio esetében egy külön csomóba gyűjtötték össze a fennmaradt hadifogoly betegkartonokat, amelyek több-kevesebb információt tartalmaznak. Mindegyiknek van egy kísérője, amin szerepel a név, esetlegesen az alakulat, a szülők neve, a kórházi felvétel kezdete, a beutaló intézet neve. Ezen kívül helyet biztosítottak a beteg saját adatainak is, de ezeket a mezőket nem mindig töltötték ki. Néhol csak a kísérőn szereplő adatokkal kell beérni, mert az orvosi és egyéb adminisztrációs papírok egyáltalán nem maradtak fenn. Máskor viszont egész részletesen lehet rekonstruálni a személyes történeteket. Mindegyik kartonnak saját iktatószáma van, amely a kísérő bal felső sarkában található. A 47 személyes karton előtt egy vegyes dokumentumválogatás is található.

A fennmaradt kartonok viszont nem teljesek. Fennmaradtak a megyei közigazgatási eljárások során keletkezett iratok, amelyek közül az Amministrazione Provinciale fond 2505. dobozában őriznek egy dossziét a megyei elmeógyógyintézetben ápoló olasz katonák és a hadifogoly fenntartási költségeiről, és ezek a kimutatások valamikor névre szabott elszámolásokat jelentenek. Ezek a dokumentumok azért is hasznosak voltak, mert közülük párat gépeltek, így az esetleges szövegértelmezési nehézségeket is meg lehetett oldani a segítségükkel. Ráadásul a betegkartonokból már ismert személyeken kívül további betegekkel lehetett kiegészíteni az Aquilában kezelt hadifoglyok listáját. Ráadásul ebben a dossziében maradt fenn egy olyan átirat, amely Kovács Zoltán sorsával foglalkozik. Ez különösen fontos, mert a vele kapcsolatban Aquilában és Teramóban fellelt dokumentáció közötti kapcsolatot magyarázza meg.

Teramóban az Ospedale psichiatrico Sant'Antonio abate di Teramo fondban kutattam. Itt a betegkartonokat vegyesen őrzik, viszont a helyi levéltáros kollégák előzetesen kikeresték a magyar vonatkozású anyagot, így csupán a már felderített dokumentációval kellett foglalkoznom. Ez három kartont takar, a tételes levéltári találati jegyzékben a jegyzeteket is megadom. Az Aquilában már megszokott módon változatos a kartonok tartalma, igazából csak Kovács Zoltáné különleges, ugyanis a hadifogoly személyes írásai, levelei, táviratai, esetenként rajzai is fennmaradtak. Ezen anyag mindenképpen további kutatásokat igényel, hogy rekonstruálhassam a hadifogoly életútját.

Reggio Emiliában a teramói eset ismétlődött. A helyi kolléga már korábban kiválogatta az osztrák–magyar anyagot, amely személyes kartonokat takar. A kéréshez a fond és az állag megadásán túl a kezelt személy nevére van szükség, dobozszám nincs. A kartonok tartalma Reggio Emiliában is változatos, de jellemzően több információ is fennmaradt az adott hadifoglyról.

Az elmeógyógyintézetekben folytatott állományfeltáró kutatás igazolta ez előzetes sejtést, hogy a rendelkezésre álló dokumentáció releváns, amely egy komoly kutatásnak képezheti az alapját. A római tartózkodás alatt a könyvtári kutatások során a vonatkozó szakirodalomból az derült ki, hogy csupán az első világháborús orvosi szaklapokban lesz esélyem olyan releváns információkat találni, amelyek alapján a kórházi környezeten kívül is megismerhetem az orvosi szakvéleményeket. Ennek érdekében a későbbiekben tüzetesen át kell majd nézmem a genovai „Quaderni di psichiatria” című folyóirat első világháborús számait. Az elmeógyógyintézetek anyagát őrző levéltárak listája az interneten is fellelhető, ezért a későbbiekben a már kikísérletezett módon fogok segítséget kérni az osztrák–magyar hadifoglyok kartonjainak felderítése érdekében. Ezzel a munkamódszerrel pedig a későbbiekben is maximalizálhatom a kutatás hatékonyságát. A volterrai kutatást viszont mindenképpen be kell ütemeznem, ugyanis az intézmény országos jelentősége miatt

megkerülhetetlen, így mindenképpen időt kell majd szánnom a kartonok egyesével történő átvizsgálására. Az ily módon fellelhető anyag alapján a későbbiekben, a kutatás folytatásként egy olyan tanulmányt kívánok majd előkészíteni, amely az olaszországi minták alapján, de nemzetközileg is előremutató módon modellezi majd az első világháborús hadifogság pszichiátriai kezeléseinek kérdéskörét.

A kutatás módszere

Levéltári kutatás, állományfeltárás.

A kutatási eredmények szélesebb közönséggel történő megismertetése (előadás(ok), publikáció(k) stb.)

Ezeket még meg kell írni, meg kell tartani. A katonai törvényszékek anyagából egy tanulmány várható a Rivista di Studi Ungheresi 2022-es számában. Az egyéb részeredményeket jövőre, más formában írom meg. Az elmeógyógyintézetek kartonjaival kapcsolatos kutatást még folytatni kell. Ezt követően ebből is egy tanulmány írását tervezem.

A kutatással kapcsolatos gyakorlati észrevételek (ide értve a leendő ösztöndíjasok számára hasznos tanácsokat)

Beszámolóm utolsó részeként kitérek az ösztöndíjjal kapcsolatos gyakorlati észrevételekre. Az olaszországi levéltárak sok esetben csak hosszas ügyintézés után engedélyezték a kutatást, mivel ez érzékeny adatokat érintett, így különleges engedélyeket is be kellett szerezni. Ennek ellenére jó három hónap alatt minden formaságot sikerült lerendezni, és a szállásokat is sikerült aránylag elfogadható áron foglalni. A közlekedés egyedül l'Aquilában okozott gondot, ugyanis a 2009-es földrengés következtében a levéltár egy a tulajdonképpeni városon kívüli ipari területen található, ahova a városi tömegközlekedés nem mindegyik menetrend szerinti járata ment el: az első kutatási napon a levéltár igazgatónöje vitt vissza a szállásra, mivel kimaradt a buszjáratom. Máshol nem szembesültem hasonló gondokkal, ugyanis Teramóban és Reggio Emiliában minden helyszínt gyalog jártam be, míg Rómában gyalog, vagy a helyi közlekedéssel mindenhol sikerült eljutnom. A települések között a Flixbus, a TUA és a Trenitalia járatain utaztam.

Rómában a Collegium Hungaricum biztosította a szállást. Előzetesen is szeretném megköszönni a foglalás és az ügyintézés terén tapasztalt rugalmasságot és mérhetetlen segítőkészséget, amelyet Komlóssy Gyöngyi és Várhelyi Klára tanúsított az irányomban. A megérkezést követően viszont visszaszolgálatot tapasztaltam. Habár a szoba ajtaján még mindig olvasható a házirend, amely kéthetente ágyneműcserét, minden héten takarítást és törülköző cserét ír elő, ahogy ez a korábbi évtizedben szokás is volt, ezek egyike se teljesült. Három hétig voltam a Collegium Hungaricum vendége, ennyi idő alatt mindenképpen szükségem volt tiszta törülközőre, és különös számomra, hogy a kincstári törülköző mosását is a saját mosószeremmel kellett volna megoldanom. Azt a logikai bukfcenct pedig sehogy se tudom megoldani, hogy amíg szárad a törülköző addig mit használjak. Az egész világon a COVID hatására fokozódott a tisztaság iránti igény, de abban a nagy múltú intézményben, amely a magyar kutatók támogatását hivatott szolgálni, ennek ellenkezőjére látunk példát. Végül az volt a megoldás, hogy némi kérés után másfél hét használat után kaptam váltás törülközőt. Hasonlóan még sohase tapasztaltam, hogy ennyire rossz lett volna az internet szolgáltatás. Az igazgató szavai alapján erre az a megoldás, hogy áramtalanítani kell a routert, majd újra kell indítani. Ha ezt 10 percenként meg kell ismételni, akkor az már nem megoldás, hanem a munka akadályozásával ér fel. A gondnok jelezte, hogy igazából a router túlmelegedése a probléma, viszont ez nagyon nem elfogadható. Sajnos a saját mobilinternet se jelentett reális alternatívát, ugyanis elég rossz a belvárosban a lakásokban a télerő. Minden nap így szó szerint menekültem a szállásról és a lehető legkésőbb tértem vissza, ugyanis mindegyik általam meglátogatott római közgyűjtemény internet összeköttetése fényévekkel jobb volt, mint a Collegium Hungaricumé. Ha dolgozni akartam, azt általában csak „házon kívül” tehettem. A kutatás elvégzéséhez pedig mindenképpen szükségem volt a különféle adatbázisok folyamatos használatára, hiszen a kézzel írt kartonok kétséges írásmódjának helyes olvasatát csak ezek segítségével lehetett tisztázni. A legfurább eljárásnak azt tartom, hogy az igazgató a művészeti és kutatói ösztöndíjasokkal oldotta meg a későn érkező vendégek beengedését. Ráadásul úgy, hogy a kutatói szerződéseim alapján erre nem volt jogalapja. Különösen visszasz, hogy ezt szóban, tehát mindenféle írásos nyom nélkül rendelte el. Mivel egy ösztöndíjas engedett be, így szívésségből én is eleinte igent mondtam erre a

kérésre, de amikor kiderült, hogy az aktuális vendég repülőgépe késik, akkor sürgősen jeleztem, hogy a kutatói életforma nem összeegyeztethető a folyamatos éjszakázással, és a hajnali egy óra utáni lefekvéssel. Az igazgató erősködése, hogy két héten keresztül legyek „ügyeletes” pedig nem éppen arról tanúskodik, hogy tisztában lenne a Collegium Hungaricum funkciójával: az ösztöndíjasok szellemi termékeikkel járulnak hozzá az intézmény munkájához, de nem ők működtetik az intézményt, miközben az igazgató biztosítja az ösztöndíjasok számára a kutatás egyik alapját, a szállást.

Kelt: Budapest, 2022. 09. 20.

.....
kutató aláírása